

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота

магістра

з теми: **“ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ДЛЯ
ФОРМУВАННЯ НАВИКІВ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ З ПОМІРНИМ
ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУ”**

Виконала: студентка 2 курсу, групи KorLs1-M20z
спеціальності 016 Спеціальна освіта. Логопедія.

Спеціальна психологія

Милостна Ольга Віталіївна

Керівник:

Гаврилов О.В.,

кандидат психологічних наук,

доцент

Рецензент:

Опалюк О.М.,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри

психолого-медико-педагогічних

основ корекційної роботи

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ ЯК НАПРЯМОК МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	7
1.1. Невербальні засоби в контексті взаємодії учасників комунікації в сучасному суспільному середовищі	7
1.2. Діти з порушеннями інтелектуального розвитку помірною особлива категорія.....	16
1.3. Характеристика засобів альтернативної невербальної комунікації дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення	26
Висновки до розділу I	34
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ОСНОВИ РОЗВИТКУ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ З ПОМІРНИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	36
2.1. Обґрунтування і розробка методики дослідження невербальної комунікації у дітей з легкими і помірними порушеннями інтелекту	36
2.2. Рівні сформованості невербальної комунікації	44
2.3. Визначення рівнів засвоєння невербальної комунікації у дітей з помірними порушеннями інтелектуального розвитку.....	49
Висновки до розділу II.....	66
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Психічне здоров'я, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я – це стан благополуччя, який дає можливість кожному суб'єкту реалізовувати власний потенціал, використовувати звичайні життєві стреси, ефективно працювати, бути соціально ціннісним суб'єктом і брати участь в суспільному житті. Відповідно до даних Всесвітньої організації охорони здоров'я близько 20% дітей та підлітків у всьому світі страждають на психічні розлади, кількість яких постійно зростає. У структурі показників первинної інвалідності дітей переважають інтелектуальні порушення – 67%. Олігофренія як захворювання широко розповсюджена у всьому світі (1 – 3% всього населення). Приблизно 75% осіб, які відносяться до суб'єктів з інтелектуальними порушеннями, мають легкий ступінь відсталості (IQ від 70 до 50 одиниць). Останніми роками наголошується деяке зростання кількості суб'єктів з інтелектуальними порушеннями. Це пояснюється зростанням загальної тривалості життя, а також збільшенням виживання дітей з порушеннями розвитку і відхиленнями нервової системи завдяки успіхам медицини.

Альтернативні і додаткові невербальні засоби комунікації утворюють систему, яка доповнює і підсилює, а іноді й заміняє засоби вербального спілкування. Згідно сучасних досліджень, 55% інформації сприймається через вираз обличчя, пози і жести, а 38% – через інтонації та модуляції голосу. З урахуванням цього витікає, що тільки 7% залишається на слова, які реципієнт сприймає, коли ми розмовляємо (М. Попович). З цього випливає, що те, як ми говоримо, важливіше за те, про що саме ми говоримо.

В освітньому процесі альтернативні і додаткові засоби комунікації розглядаються як ефективний спосіб оптимізації навчального матеріалу. Ці питання були предметом наукового інтересу сучасних вітчизняних і закордонних педагогів та психологів, зокрема В. Бондаря, О. Гаврилова, Ю. Галецької, Т. Лісовської, М. Матвеевої, С. Миронової, В. Синьова, Є. Соботович, В. Тищенко, О. Хохліної, Д. Шульженко та інших. У дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення альтернативні і додаткові засоби комунікації можуть виступати провідними при опануванні соціальних орієнтирів в силу своїх індивідуальних відмінностей та потенційних можливостей особистості,

перспектив використання збережених аналізаторів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукова робота виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри логопедії та спеціальних методик факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка "Інноваційні технології в дослідженні і розвитку дітей з порушеннями інтелекту та мовлення в сучасних умовах становлення спеціальної та інклюзивної освіти".

Мета дослідження полягає у розробці науково обґрунтованої і експериментально апробованої методики дослідження ефективності альтернативних невербальних засобів комунікації у дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення та визначенні особливостей її використання для формування і розвитку вербального мовлення.

Об'єкт дослідження: невербальні засоби як один з провідних аспектів комунікації дітей з помірним ступенем порушення інтелектуального розвитку.

Предмет наукового пошуку: особливості використання невербальних альтернативних засобів комунікації як компонент розвитку вербального мовлення у дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

1. На підставі теоретичного аналізу наукових досліджень у спеціальній педагогіці і психології, лінгводидактиці, нейропсихології та нейролінгвістиці визначити стан розробленості проблеми використання дітьми з помірним ступенем інтелектуального порушення альтернативних невербальних засобів комунікації як основи розвитку вербального мовлення.

2. Обґрунтування і розробка методики визначення сформованості рівнів засвоєння невербальних знаків у дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення.

3. Визначення рівнів сформованості навичок невербальної комунікації у дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення як основи розвитку вербального мовлення.

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використано комплекс взаємодоповнюючих методів:

- теоретичні: аналіз, синтез, систематизація, порівняння психолого-

педагогічної та методичної літератури з метою визначення теоретико-методологічних засад дослідження;

- емпіричні: методика діагностики специфіки засвоєння невербальними навичками комунікації дітьми з помірним ступенем інтелектуального порушення; констатувальний експеримент;

- математично-статистичні: кількісна та якісна обробка результатів дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає в ґрунтовному теоретичному дослідженні невербальних альтернативних засобів комунікації, які використовуються у освітньому процесі з дітьми з помірним ступенем інтелектуального порушення і відсутності вербального мовлення, вивченні структури, функцій та детермінант впливу невербальних навичок на формування розмовного мовлення дітей даної категорії. Матеріали дослідження можуть бути використані вчителями, які працюють з дітьми з помірним ступенем порушення інтелектуального розвитку, логопедами, корекційними педагогами, психологами в організації формування і розвитку особистості дітей з порушеннями інтелектуального розвитку помірного ступеня з метою оптимізації корекційно-розвивальної роботи з ними і формування вербальних навичок комунікації.

Практичне значення одержаних результатів включало в себе вибір і обґрунтування методик дослідження невербальних альтернативних засобів комунікації, які доцільно використовувати у процесі роботи з дітьми з інтелектуальними порушеннями легкого і помірного ступеня вираження. Визначення рівнів сформованості невербальних навичок дозволяє педагогам організувати процес формування і розвитку мовлення дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення з урахуванням наявних вмінь і особливостей комунікації. Результати дипломного дослідження можуть використовуватись педагогами, які працюють в класах для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку помірного ступеня для розвитку їхнього мовлення, як вербального, так і невербального. Також рівні доцільно використовувати логопедам для розвитку вербальних комунікативних навичок у дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення з метою інтенсифікації даного процесу.

Дослідження проводилось на базі: с. Тучин, Рівненської області,

Рівненського району. Експериментальним дослідженням було охоплено 24 дитини з легким ступенем інтелектуального порушення 6-7 років і 12 дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення віком від 6 до 10 років.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження апробовані на науковій конференції студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2022 році. Результати роботи висвітлено у статі “Експериментальне дослідження навичок невербальної комунікації у дітей з легким і помірним ступенем порушення інтелекту” // Збірник Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційної педагогіка і психологія / за ред. Н. Гаврилової. Вип. 12. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2021. С. 99-107.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, 2-х розділів, висновків до кожного розділу і загального висновку, списку літератури, який нараховує 81 наукове джерело, додатків.

ВИСНОВКИ

1. Невербальні засоби комунікації, які використовуються людьми, включають в себе різноманітну систему немовних знаків, символів, рухів, орієнтувань, які виступають засобами для обміну інформацією між людьми. Причому необхідно відмітити, що немовленнєві засоби, такі як жести, міміка, пантоміміка, рухи тіла виникають у дитини раніше, ніж безпосередньо мовлення, і стають істотною основою її розвитку. Аналіз різноманітних засобів невербальної комунікації дозволяє виявити такий аспект комунікаційного процесу, як наміри його учасників, що справляють значний вплив на характер міжособистісних стосунків. Крім того, використання невербального, як і мовленнєвого спілкування, передбачає зворотний зв'язок. При цьому позитивний невербальний зворотний зв'язок сприятливо впливає на формування стосунків між співрозмовниками. Також необхідно відзначити, що мистецтво спілкування передбачає бездоганне володіння як письмовим і усним мовленням, так і вмінням оптимально використовувати вербальну і невербальну комунікацію у кожній ситуації спілкування.

2. В цілому більша частина дітей з помірним ступенем інтелектуального порушення мають здібності до оволодіння вербальними навичками комунікації, які є значно ефективнішими для їхнього особистісного розвитку, організації з ними корекційної, розвивальної, навчальної, виховної роботи і в кінцевому результаті для їхньої адаптації у соціальному середовищі. Засвоєння невербальних засобів комунікації дітьми з помірним ступенем порушення інтелектуального розвитку, їхнє використання у процесі навчально-виховної і корекційно-розвивальної роботи з ними доцільне лише в тих випадках, при яких немає можливості компенсувати мовленнєвий недорозвиток. Також необхідно відзначити, що форми і засоби невербальної комунікації можуть використовуватись педагогами і дорослими у домовленнєвий період з метою виклику цікавості до процесу спілкування, розвитку усвідомлення можливості передачі і отримання інформації, формування розвитку процесів пізнання в цілому.

3. У процесі організації діагностичного дослідження сформованості альтернативних невербальних засобів комунікації у дітей з помірним

ступенем інтелектуального порушення і проведення порівняння з дітьми з легким ступенем порушення інтелекту була розроблена інструкція, яка використовувалась у процесі виконання завдань і відповідні “уроки допомоги”. Для дослідження вміння використовувати невербальні засоби у процесі комунікації ми зупинились на піктограмах, які включали в себе знаки і символи.

У процесі проведення дослідження орієнтація відбувалась на можливості дітей з інтелектуальними порушеннями: впізнавати; співвідносити; називати; знаходити за аналогією відповідні знаки і символи. При цьому враховуються використані “уроки допомоги”, які використовувались під час виконання кожного завдання. Перша група завдань передбачала вивчення сформованості у дітей з інтелектуальними порушеннями предметних знаків і символів, які є найпростіші для сприйняття: фотографії дітей і людей з найближчого оточення; фотографії предметів, які є в щоденному побуті. Друга група містила предметно-просторові знаки і символи – сюжетні картинки до ілюстрації картинок “Ранок в сім’ї”, “Урок”. Третя група завдань містила знаково-просторові знаки і символи – геометричні фігури (коло, квадрат), цифри (1, 2, 3, 4, 5), графічні зображення літер, словосполучень і знайомих та найбільш розповсюджених речень. Четверта група включала в себе символно-просторові знаки і символи – піктограми з елементами літер та цифр, символами, схемами.

4. Проведеним науковим дослідженням доведено, що обсяг зорового сприйняття через використання невербальної комунікації з навколишнім світом у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку помірного ступеня не досягає достатнього рівня, який є базовим для спілкування з однолітками і дорослими. Причому необхідно відзначити, що діти з помірним ступенем інтелектуального порушення краще оволодівають оптико-просторовими і знаково-просторовими невербальними комунікаційними засобами з використанням знаків і символів. Саме цими невербальними знаками і символами оволодівають 25% респондентів даної групи. В той же час предметно-просторовими засобами невербальної комунікації оволоділи лише

8,3% респондентів на достатньому рівні, а символно-просторовими засобами ці діти на достатньому рівні не оволодівають зовсім.

Але в цілому, якщо об'єднати всі групи дослідження невербальної комунікації через використання знаків і символів на достатньому рівні діти з помірним ступенем інтелектуальних порушень не оволодівають. Середній рівень виявлено у 25% досліджуваних, низький – у 8,3% обстежених, елементарний – у 25% і критичний, відповідно, у 8,3% респондентів.

На основі цього доцільно сказати, що використання піктограм в роботі з дітьми з помірним ступенем порушення інтелектуального розвитку дозволить їм підвищити комунікативну активність. Труднощі у дітей з помірним ступенем порушення інтелектуального розвитку викликають безпосередньо символно-просторові засоби. Саме абстрактні символи найбільш недоступні для дітей з цієї групи, адже вони передбачають певний розвиток абстрактних і логічних мисленнєвих операцій.

5. Використання піктограм у процесі розвитку комунікативних навичок у дітей з помірним ступенем порушення інтелектуального розвитку передбачає поповнення й активізацію їхнього словникового запасу через включення оптико-просторових і знаково-просторових невербальних знаків і символів. Також це сприятиме удосконалення навичок вербального мовлення з використанням елементів логічного і образного мислення. В свою чергу розвиток навичок комунікації позитивно впливатиме на формування цілісності уявлень про навколишній світ, розвиватиме здатність до удосконалення наявних санітарно-гігієнічних навичок і навичок самообслуговування, формування нових, адекватних соціальній ситуації комунікативних знань і умінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеенко Е.В. Особенности логопедической работы по развитию речиглубоко умственно отсталых детей // *Дефектология*. 1989. №6. С.24-28.
2. Бирюкова М.И. Роль игры в воспитании детей-имбецилов дошкольноговозраста // *Дефектология*. 1971. № 3. С.68-73.
3. Винарская Е.Н. Раннее речевое развитие ребёнка и проблемы дефектологии: Периодика раннего развития. Москва. Просвещение. 1987. 124 с.
4. Выготский Л.С. Лекции по психологии. Санкт-Петербург. СОЮЗ 1997. 144 с.
5. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва. Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо. 2005. 1136 с.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т. 5. Основы дефектологии. Москва. Педагогика, 1983. 368 с.
7. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі: Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Аксіома. 2009. 308 с.
8. Гаврилов О.В. Особливості гри глибоко розумово відсталих дітей і її вплив на формування у них соціальної поведінки // *Психолого-педагогічні умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами*. Київ. Інститут дефектології АПН України, 1995. С.14-18.
9. Гаврилов О.В. Особливості розвитку психічних процесів дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія*. Вип.ІІ. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С.26.
10. Гаврилов О.В. Прищеплення навичок соціальної поведінки глибоко розумово відсталим дітям // *Дефектологія*. 1998. № 1. С. 32-36.
11. Гаврилов О.В. Психолого-педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей // Дис... канд. психол. наук: 19.00.08. Київ. Інститут дефектології АПН України, 1998. 172 с.
12. Гаврилов О.В. Формування соціальної поведінки у дітей з важкими інтелектуальними вадами // *Дефектологія*. 1998. № 2. С. 26-29.

13. Галецька Ю.В. Методика формування соціально-побутових навичок у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю // *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць. Вип. V. В 2-х т. Кам'янець-Подільський. ПП Медобори-2006. Т. 1. 2015. С. 47-56.
14. Дружинин В.В., Конторов Д.С. Проблемы системологии // *Проблемы теории сложных систем* / В.В. Дружинин, Д.С. Конторов. Москва. Советское радио, 1976. С. 216-232.
15. Дункер К. Структура и динамика процессов решения задач в процессах решения практических проблем / *Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления*. Москва. Просвещение. 1981. С.289-297.
16. Єжова Т.Є. Альтернативна комунікація як засіб соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності // Збірник наукових праць. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2011. №8 (10). С. 73-80.
17. Каменщук Т.Д. Особливості використання знаків та символів в навчанні дітей з різними порушеннями психофізичного розвитку // *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць. Вип. V. В 2-х т. Кам'янець-Подільський. ПП Медобори-2006. Т. 1. 2015. С.108-120.
18. Каменщук Т.Д. Особливості формування просторових уявлень як однієї із складової психічної діяльності дітей в нормі та з порушеннями у розвитку // *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський. ПП Медобори-2006. Вип.ІІІ. 2012. С.332-344.
19. Каменщук Т.Д. Поняття «знак» як форма вираження та засіб пізнання / *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський. ПП Медобори-2006. Вип 8. 2011. С.64-72.
20. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации / В.Б. Кашкин. Воронеж. ВГТУ. 2000. 175 с.
21. Ковалинська І.В. Невербальна комунікація. Київ. Вид-во "Освіта

України». 2014. 289 с.

22. Колшанский Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. М.: Наука. 1974. 81с.
23. Конопляста С.Ю. Логопсихологія : навч. Посіб / С.Ю. Конопляста, Т.В. Сак / за ред. М.К. Шеремет. Київ. Знання. 2010. 293 с.
24. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной: автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Москва. 2000. 68 с.
25. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. Москва. НЛЮ. 2002. 581 с.
26. Куценко Т.О. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра // *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4 (2). С. 209-218. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4(2)_26).
27. Леб система. Система символов как вступление в коммуникацию с неумеющими говорить или только изучающими язык детьми. Минск. Издательство БелАПДИ «Открытые двери». 1997. 29 с.
28. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва. Искусство. 1976. 367 с.
29. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ. ВЦ «Академія». 2007. Т. 2 : М-Я. С. 279.
30. Литвинов О.О. Функціонально-прагматичний аспект номінацій зорової поведінки в сучасному англomовному художньому дискурсі. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvvnv/filolog_mov/2010_9/R1/Litvinov.pdf
31. Лисовская Т.В., Кислякова Ю.Н., Новомир И.Г. Методика формирования навыков общения у учащихся с тяжелой интеллектуальной недостаточностью. Минск. Обзор. 2010. 160 с.
32. Лурье Н.Б., Забрамная С.Д. Дети с болезнью Дауна и некоторые особенности их познавательной деятельности // *Дефектология*. 1971. № 1. С. 30-37.
33. Маллер А.Р., Цикото Г.В. Воспитание и обучение детей с тяжелой интеллектуальной недостаточностью. Москва. Академия. 2003. 208 с.

34. Маллер А.Р., Цикото Г.В. Основные принципы коррекционно-воспитательной работы с глубоко умственно отсталыми детьми // *Дефектология*. 1984. № 1. С. 34-40.

35. Медведева Т.В. Феномен «гастика» в межкультурной коммуникации // *Языки и литература в поликультурном пространстве*. 2017. № 3. С. 36-39.

36. Міжнародна класифікація хвороб – 10.
<https://medical-club.net/uk/mobilnyye-spravochniki-po-mkb-10/>

37. Минский М. Фреймы для представления знаний. Москва. Медицина. 1979. 123 с.

38. Николаева Т.М., Успенский Б.А. Языкознание и паралингвистика // *Лингвистические исследования по общей и славянской типологии* / Под ред. Т.М. Николаевой. Москва. Наука. 1966. С.63-74.

39. Одри Н. Язык мимики и жестов. Что это такое / Нелсон Одри, Голант Сюзан. Москва. Академия. 2007. 350 с.

40. Особливості психолого-педагогічного супроводу дітей з помірною розумовою відсталістю в системі корекційно-розвивального навчання спеціального загальноосвітнього закладу: навчально-методичний посібник / авт.: О. Чеботарьова, Г. Блеч, І. Гладченко, С. Трикоз, А. Міненко та ін. / за ред. О. Чеботарьової, І. Гладченко. Київ. ІСП НАПН України. 2016. 148 с.

41. Павленко Т.В. Основні психологічні підходи визначення поняття «комунікація» // *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія. Київ. 2016. Вип. 9. С. 368-376.

42. Попович М. В. Знак. Київ. Вища школа. 1979. Т. 4. 283 с.

43. Про затвердження Переліку медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 16 років // Наказ МОЗ України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України від 8 листопада 2001 року N 454/471/516. Електронний ресурс

<https://ips.ligazakon.net/document/REG6264?an=2645>

44. Психолого-педагогічний супровід дітей шкільного віку з помірною та тяжкою розумовою відсталістю / за ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. Київ. ТОВ Поліпром. 2006. 156 с.
45. Расторгуева Н.И. Использование пиктограмм для развития навыков словообразования у детей с общим недоразвитием речи / Н.И. Расторгуева // *Логопед.* 2002. № 2. С. 50-53.
46. Руководство по работе с детьми с умственной отсталостью / под ред. М. Пишчек. Санкт-Петербург. Речь. 2006. 276 с.
47. Селецкий А.И. Психология и психопатология слабоумия. Київ. Радянська школа. 1981. 140 с.
48. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. Минск: Харвест. 1998. 800 с.
49. Соботович Є.Ф. Критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини (у його лексичній ланці) на різних вікових етапах. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його граматичній ланці) дитини дошкільного віку. *Дефектологія.* 2003. №2. С.2-11.
50. Соботович Є., Тищенко В. Засвоєння розумово відсталими дітьми граматичних категорій та абстрактного лексико-граматичного значення слова. *Дефектологія.* 1998. №4. С. 2-5.
51. Солодовиченко І.І. Відтворення номінативних одиниць англійської мови на позначення зорової поведінки // *Фаховий та художній переклад: теорія, методологія, практика* : матеріали доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. А.Г. Гудманяна, С.І. Сидоренка. Київ. Аграр Медіа Груп. 2013. С. 351-355.
52. Сороко Е.Н. Жукова Ю.В. Блосс-символы в системе обучения альтернативной коммуникации людей с нарушением функций опорно-двигательного аппарата // *Научные стремление.* Выпуск 1. С.89-91.
53. Сумарокова В., Явкин В. Опыт социальной адаптации глубоко умственно отсталых в дневном центре психоневрологического Варшавского института // *Дефектология.* 1975. № 6. С. 84-87.
54. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за ред. В.В. Дубічинського. Харків. Школа. 2000. 1008 с.

55. Тарасун В.В. Логодидактика. Київ. Слово. 2011. 392 с.
56. Усатенко Г.В. Практичні аспекти створення символів альтернативної та додаткової комунікації для відновлення комунікаційних навичок у людей з афазіями // *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. Київ. Інститут психології НАПН України. 2021. С.86-92.
57. Фрост Л., Бонди Э. Система альтернативной коммуникации с помощью карточек (PECS): руководство для педагогов. Москва. Теревинф. 2011. 416 с.
58. Чайка М.С., Усатенко Г.В., Кривоногова О.В. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми потребами. Київ. ФОП Усатенко Г.В. 2021. 80 с.
59. Шехтер М.С. О роли и видах образов в познавательных процессах. М.С. Шехтер, А.Я. Потапова // *Психологический журнал*. 2001. Т. 22. № 3. С.57-67.
60. Шипицына Л.М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. СанктПетербург. Речь. 2005. 477 с.
61. An Encyclopaedic Dictionary of Language and Languages (1993) / Crystal David. – Oxford : Blackwell Reference. 428 p.
62. Barker L.L., Collins N.B. (1970). Nonverbal and Kinesic Research / Ed. by P. Emmert, W. D. Brooks // *Methods of Research in Communication*. Boston.
63. .
64. Birdwhistell R. (1970). *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication*. Philadelphia : University of Pensilvania Press. 338 p.
65. Burgoon J.K. (1985). *Nonverbal Signals* / Ed. by M.L. Knapp, G.R. Miller. // *Handbook of Interpersonal Communication*. Beverly Hills, CA: Sage. P.344-390.
66. Cappella J.N. (1991). The Biological Origins of Automated Patterns of Human Interaction / J. N. Capella // *Communication Theory*. 1991. Vol.1, Issue 1. P.4-35.
67. Corballis, M. *Mind Myths: Exploring Popular Assumptions About the*

Mind and Brain. Sergio Della Sala (Editor), 1999.

68. Eisenberg A.M., Smith R.R. (1971). Jr. *Nonverbal Communication* / A.M. Eisenberg, R.R. Smith. Indianapolis.

69. *International Encyclopaedia of Communications* (1989) / Ed. E. Barnow. N.-Y., Oxford : OUP. 214 p.

70. Harrison R.P., (1974). *Beyond Words. An Introduction to Nonverbal Communication* / R.P. Harrison. Englewood Cliffs.

71. Kamenshchuk T. Ways of formation spatial semantic-symbolik knowledge system of children with moderate and severe mental retardation ICI,- I (7), Issue: 1,2017. C.107-121.

72. Knapp, M. 1972. *Nonverbal Communication in Human Interaction*. Reinhart and Winston Inc., New York.

73. Leathers D.G. (1976). *Nonverbal Communication Systems*. Boston.

74. Poyatos F. (1993). *Paralanguage*. John Benjamins Publishing. 487 p.

75. Poyatos F. (1983). *New Perspectives in Nonverbal Communication*. Oxford: Pergamon. 212 p.

76. Reynolds, Cecil R., 1952-; Vannest, Kimberly J., 1967-; Fletcher-Janzen, Elaine. *Encyclopedia of special education : a reference for the education of children, adolescents, and adults with disabilities and other exceptional individuals. Volume 3: К-Р (вид. Fourth edition)*. Hoboken, New Jersey.

77. Samovar, Larry A.; Porter, Richard E.; McDaniel, Edwin R. (2012). *Intercultural communication : a reader (вид. 13th ed)*. Boston, Mass.: Wadsworth Cengage Learning.

78. Traunmüller H. (2005) "Paralinguale Phänomene" (Paralinguistic phenomena), chapter 76 in: *SOCIOLINGUISTICS An International Handbook of the Science of Language and Society*, 2nd ed., U. Ammon, N. Dittmar, K. Mattheier, P. Trudgill (eds.), Vol. 1, pp 653–665. Walter de Gruyter, Berlin/New York.(нім.)

79. *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines.- Geneva, World Health Organization, 1992*

80. Wiener M., Devoe S., Rubinow S., Geller J. (1972). *Nonverbal*

Behavior and Nonverbal Communication / M. Wiener, S. Devoe, S. Rubinow, J. Geller // Psychological Review. No79.

81. Wilden A. (1972). Analog and Digital Communication / A. Wilden // Semiotica. No10.